

II. A szubjektum mikrodinamikája^{2/a}

A beszélő szubjektum

Ferdinand de Saussure munkásságát két posztulátumban tudnám összefoglalni, amelyek termékenyítőleg hatottak a strukturalizmus két hasonló áramlatára.

Először: a nyelv rendszer — ez a posztulátum, melyet a *Cours de linguistique générale* [Bevezetés az általános nyelvészetbe] című munkájában fejt ki, lesz az alapja annak a strukturalista áramlatnak, amely minden emberi tevékenységet, így minden jelölő gyakorlatot, rendszerként kezel. Itt elsősorban Lévi-Strauss munkáira gondolok a rokonság és a mítoszok rendszereiről, valamint a strukturalista szemiotika teljes áramlatára. Másodszor: a nyelv, mint rendszer, a jelölőn keresztül artikulálódik, amely meghaladja a beszélő szubjektum tudatát (és így rendszerszerűségét). Ezt fejt ki Saussure *Anagrammes* című munkájában a latin és a védikus költészet alapját képező asszonáncokról, amelyek majdhogynem kabalisztikus rendbe állítva Saussure számára különös libidós és/vagy vallásos jelentőségű tulajdonnevet jelölnek. Éppen ez a tendencia fog teret nyerni, miután a pszichoanalízis betör a nyelvvel foglalkozó elméletek területére, vagyis amikor Freud kifejezése — a tudattalan — megújítja a beszélő szubjektum klasszikus vagy kartéziánus fogalmát, és lehetővé teszi a jelölő gyakorlat dialektikus felfogásának materialista megalapozását.

Mielőtt azonban elérkeznénk a strukturalizmusnak a saussure-iánus poétika és a pszichoanalízis által közösen előidézett hanyatlásához, néhány szót szeretnék szólni a saussure-i elmélet első — a nyelvet rendszerként kezelő — aspektusa által inspirált beszélő szubjektum fogalmáról.

A kimondott [*enunciated*] elméletei

Ebbe az elmélettípusba sorolom először a szigorúan vett strukturalista elméleteket, amelyek egyrészt a jelölt, másrészt a jelölő artikulációit vizsgálják, valamint e kettő (elsősorban áthelyezésen alapuló vagy izomorf) viszonyait. Ezek az elméletek csak a megnyilat-

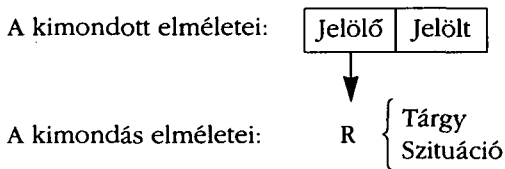
kozásra koncentrálnak, s nem foglalkoznak a kimondott *létrebozásaival*, következésképpen kizárják a beszélő szubjektum szerepét.

Ide sorolom másodsor a generatív elméleteket. Ezek olyan kétszintű modellel dolgoznak (mély- és felszíni szerkezet), melynek szintjei között látszólag nincs minőségi különbség: ugyanazok a logikai és szintaktikai kategóriák artikulálódnak a felszíni- és a mély szerkezetben. Ez a megkülönböztetés világosan következik abból az ismeretelméleti kiindulópontból, amely szerint a tudatos szubjektum — a kartéziánus szubjektum — a mély- és a felszíni szerkezetet egyaránt megtartja.^{2/b}

Ebből a nézőpontból (vagyis a beszélő szubjektumra vonatkozó ismeretelméleti előfeltevések nézőpontjából) a saussure-i elmélet első változata és a generatív elméletek, számomra úgy tűnik, azonos episztemológiai alapokra építenek.³

A kimondás [*enunciation*] elméletei

A kimondás elméleteiben a rendszerként felfogott nyelv kifejezését felváltja a *diszkurzus* kifejezése: olyan rendszer ez, mely bizonyos feltételek mellett hozható létre (referenciák, interszubjektivitás, a közlés résztvevőinek szándékából eredő modalitás). A kimondás elméletei számára a nyelv egyszerre gyakorlat és rendszer, egy rendszer alkalmazása beszélő szubjektumok között. A kimondás elméleteinek tárgyát a saussure-i jel következő adaptációjával mutatom be (1. ábra).

1. ábra

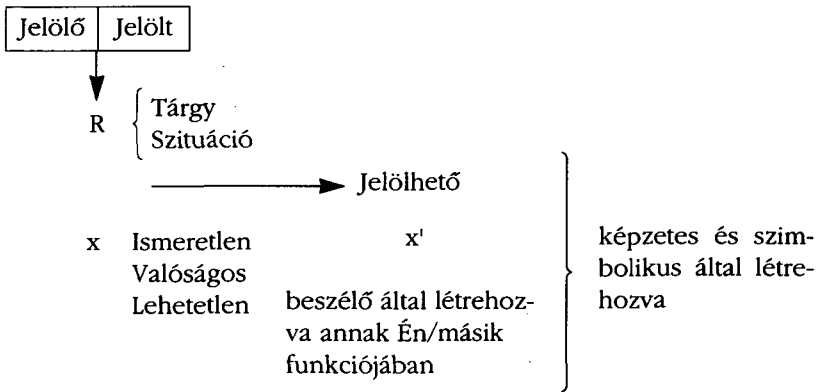
Ez a tendencia, melyet az Egyesült Államokban a generatív grammatika szociológiai adaptációja, Franciaországban pedig a diszkurzelméletek képviselnek, megnyitja az értelem [*sense*] és a jelölés nyelvészetén túli területeit a szociológia és a pszichológia felé. Ez annak tulajdonítható, hogy egy jelentésre vonatkozó rendszer létrejöttének feltételei mindenekelőtt társadalmi-történeti és inter-

szubjektív jellegűek. Így a beszélő szubjektum megújulásának első mozzanata a *szituációban* keresendő.

Ha azonban kellő körültekintéssel vizsgáljuk a beszélő szubjektumot, az még a szociológia és a pszichológia kontextusában, sem lesz más, mint a fenomenológiai szubjektum, amit Husserl transzcendentális egonak nevezett. Ez a szubjektum olyan logikai, sőt metafizikai posztulátum, amely biztosítja a jelentés folyamatosságát és teljességét. A transzcendentális ego a garanciája a már mindig is meglévő jelentésnek, amin kívül sem a fenomenológiai gondolkodásnak, sem az ebből eredő kimondás elméleteinek nincs semmi keresni valójuk.⁴ Másképp megfogalmazva, továbbra is alkalmasak minden olyan jelölő folyamat leírására, amely a tudatos szférában működik, és feltételezi a beszélő szubjektum homogenitását és egységét. Ugyanakkor képtelenek figyelembe venni először is az értelmet, mint gyakorlatot, amely nem jelenség, hanem keletkezési folyamat, és feltételezi az azonosság (éppen annyira a beszélő szubjektum, mint a kommunikáció céljából létrejövő jelölés azonosságának) folytonos (megalkotó és destruáló) dialektikáját.

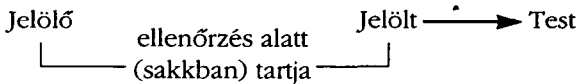
Ezek az elméletek hasonlóképp figyelmen kívül hagynak bizonyos jelölő gyakorlatokat, amelyek a társadalom és a szubjektivitás szélsőséges eseteit reprezentálják, a pszichotikus állapotokat és az azokhoz kapcsolódó diskurzust éppúgy, mint azokat a szublimációs formákat, amelyek kiterjesztik a határait annak, amit én jelölhetőnek nevezek, és amire rövidesen visszatérek. Most csak általában utalok az avantgard művészetre, annak költészetére, zenéjére és képzőművészetére.⁵

Annak érdekében tehát, hogy a beszélő szubjektumot folyamatban érthessük meg, vagyis egyszerre, mint egységet és ennek az egységnek a megszűntét⁶, az előző ábrát újabb paraméterrel egészítem ki. Ez pedig a jelölhető (lásd a 2. ábrát).

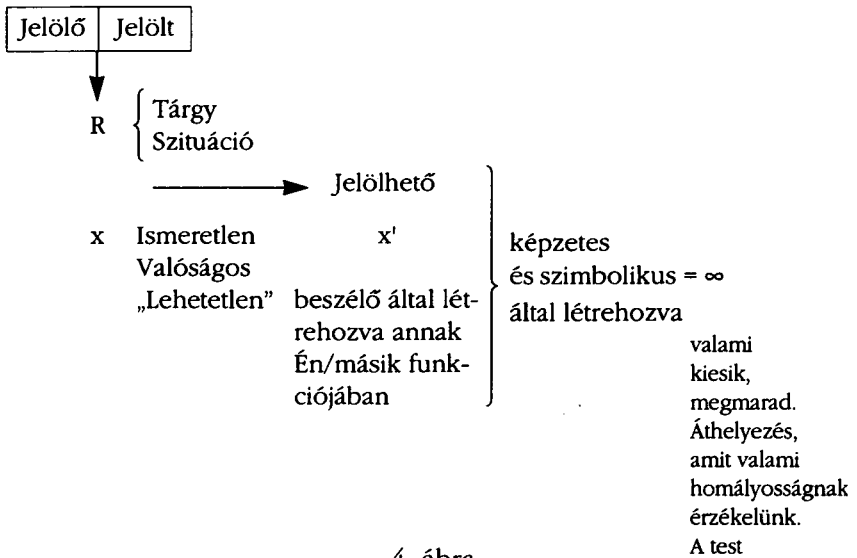
2. ábra

A referens (mint tárgy és szituáció) és a jelölhető viszonya sohasem azonosság, inkább áthelyezései viszony: $R \langle \rangle$ jelölhető, ahol $\langle \rangle$ ellentmondást jelöl. Erre a kapcsolatra szintén jellemző az üresség, a megnevezhetetlenség, az értelmetlenség és a homályos tapasztalat, amit a szemiológiai elméleteket egyre inkább nyugtalanító szóval így jelölhetnénk: a test. Feltehető a kérdés, hogy a szemiológiai elméletek számára mit jelent „a test”, és mit nevezünk egyáltalán „testnek”. Azzal a kérdéssel válaszolhatunk: mi jelenik meg, ha a jelölő ellenőrzés alatt (sakkban) tartja a jelöltet?

3. ábra

A jelölők sokasága igyekszik jelölt lenni, és mégsem képes erre. A jelölők ellenőrzés alatt tartják a jelöltet, a sakkban tartás értelmében, így hozva létre a test érzetét. Az ellentmondás ábrája ezért így egészül ki: $R \langle \rangle$ jelölhető $\rightarrow$ test. A referensnek ellentmondó helyzetben a jelölhető kitágul, mégpedig írásban azzal a céllal, hogy mindent jelöljön, hogy ne maradjon ki semmi, tehát hogy a referenst a jel teljes mértékben magába foglalja (ezt jelzi a végtelen jele a 4. ábrán). Valami mégis kimarad, s ennek a maradéknak a megtapasztalása a test. Ezért az eredeti ábrát ismét módosíthatjuk (lásd 4. ábra).

4. ábra

A költői nyelv (a kifejezés orosz formalista értelmében, vagyis költészet és próza) gyakorol a leginkább hatást a jelölhető és a referens soha véget nem érő *ismétlődő közeledésére*. Ezt a funkcióját a költői nyelv két alapvető eljárás segítségével gyakorolja: először a ritmus- és a stílusjegyek logikája a jelölő motivációja, pl. annak a megkülönböztető vagy önkényes űrnek a kitöltése, amely elválasztja jelölőt a jelölttől. A költői nyelv a fenti funkciót ezen kívül ritkábban megfigyelhető műveletekkel éri el, amelyek marginális szövegekben érhetők tetten, amikor azok kihagyásokkal, vagy a nyelvtani kategóriák bizonytalan beágyazásával szintaktikai zavarokat okoznak.⁷

Mivel a jel és az állítmányegyeztetés koherenciája garantálja a beszélő szubjektum egységét, a jel vagy a szintaktikai struktúra bármilyen megzavarása a beszélő szubjektum egysége *ellenében* [vis-à-vis] történő újraértékelő folyamat jele. Úgy vélem, hogy a költői nyelv sajátosságai próbára tett és folyamatban lévő beszélő szubjektumról tanúskodnak, vagyis ahogy franciául mondjuk, *sujet-en-proces*.

Azonban minden metanyelv (és minden didaktikus és magyarázó tudományos diskurzus metanyelv) egyaránt megőrzi a jel és a szintaxis koherenciáját: egy tudós diskurzus szubjektuma nem próbára tett szubjektum; státusza lényegében megegyezik Husserl transzcendentális egojának státuszával.

Ezzel elérkeztünk a nyugati gondolkodás határaihoz; ezek akkor válnak nyilvánvalóvá, amikor a tudás összeütközésbe kerül az úgynevezett patológiai működésekkel (elmezavar) vagy esztétikai funkciókkal (avantgard), amelyek nincsenek tiszta tudás birtokában, és nem korlátozódnak a jel és a szintaxis mátrixainak újrendezésére, hanem megújítás végett felbontják azokat.

Azért beszélek a nyugati gondolkodás hatáiról, mert tudós diszkurzusunk és annak transzcendentális szubjektuma elérkeztek ahhoz a ponthoz, amikor ezt a sajátos gyakorlatot figyelembe kell venniük („művészet”, „elmezavar” — de ezek csupán szélsőséges esetei annak a próbára tett valódi (*en proces*) jelentésnek, amely a nyelv minden alkalmazására [*exercice*] jellemző). Ez a gyakorlat nem korlátozódik a racionalitásra, a jelre vagy a szintaxisra, csupán más korlátokhoz hasonlóan erőt merít belőlük.

Itt a tudás és különösen a szemiológia általam elnevezett „vezeklő [*penitentiary*] jellegével” állunk szemben: a jelentés foglyának lenni, annyi mint figyelembe venni a próbára tett jelentést; a transzcendentális ego falai közé szorulva nem marad más, mint körvonalazni a próbára tett szubjektum (*en procès*) kialakulásának folyamatát.

Egyenesen úgy fogalmaznék, hogy amennyiben megkíséreljük posztulálni a tudás lehetőségét, valamint azt, hogy a próbára tett jelentés és szubjektum visszautalható a szemiológia területére, akkor a pascali kísérlet arcátlanságával járunk el. Talán nem jelentéktelen az a tény, hogy mindezt egy nő fejt ki, miközben a francia filozófia jórészt *mindenféle* metanyelvvvel felhagy, és azt egy önmagát fikció-szerűnek nevező diszkurzussal helyettesíti, amelyről úgy tartják, hogy ez az egyetlen járható út arra, hogy figyelemmel kövessük vagy akár lehetővé tegyük a próbára tett értelem és a jelölés megragadását. Az a tény, hogy egy nő fejezi ki a vágyat, hogy az ego és az értelem határait feszi a racionalitást, kétségkívül jelzi azt, hogy előtérbe kerülni csak paternális vagy fallikus modalitásokon keresztül lehetséges. De talán mégis a nők maradnak a társas lét végső garanciái az ésszerűség és a paternális funkció válsága után, ami a nyugatot manapság jellemzi.

Szeretnék itt kísérletet tenni a referens és a jelölhető közötti határtalan-határozatlan küzdelemben próbára tett értelem és a szubjektum leírására. A jelölés két modalitását különböztetem meg: a szemiotikai és a szimbolikus modalitást.

Szemiotikai alatt a késztetések (öszöntörekvések) elsődleges szervezettségét értem (Freudot követve), ritmusok, intonációk és elsődleges folyamatok (áthelyezés, eltolás és sűrítés) formájában. Genetikai szempontból a szemiotikai a gyermek első utánzó szavában érhető tetten. Logikailag minden felnőtt diszkurzusban funkcionál a jelet és a predikatív szintézist kiegészítő szinten. Platon beszél erről a *Timaios*ban a szót vagy akár a szótagot megelőző nyelvi állapotról szólva, amire az apai névtől meglehetősen eltérően anyai konnotációk jellemzők. Platón ezt *chora*-nak nevezi; gyűjtőtartály, a hely mindaz előtt, ami már mindig is megnevezett, egy paternális, jel és állítás.

Szimbolikus alatt nem mást értek, mint a jel és az állítások működését. A szimbolikus kialakulásának kezdete az, amit a pszichoanalízis tükör-szakasznak nevez, és ezzel összefüggésben a hiány, a reprezentáció és az absztrakció képessége. Ezért a szimbolikus szférája a jelentésrendszerként felfogott nyelv (ahogy a strukturalista és a generatív nyelvészet tanulmányozzák) — olyan nyelv, amely kizárja a szubjektumot, és transzcendentális szubjektum-egőt tételez.

A próbára tett értelem és szubjektum éppen e két modalitás interakciójából nyernek erőt önmaguk artikulálásához. A visszatérés, a szemiotikai megjelenése a szimbolikuson belül, a szubjektum és a vevő közötti viszony transzformációs feltételeinek van alárendelve: szenvedés, frusztráció, azonosulás vagy projekció — mind közreműködnek a transzcendentális ego egységének és a hozzá tartozó homogén értelem rendszerének leépítésében, továbbá szabadjára engednek mindent, ami az értelemben heterogén, vagyis a késztetést (öszöntörekvést). Ez a heterogenitás (ami az elmélet materialista posztulátuma) a jelölőláncban csak az általam szemiotikainak nevezett jelenségeken keresztül manifesztálódik.⁸ Ilyen körülmények között a beszélő szubjektum tökéletesen megüresedik: identitásvesztés áll be, a késztetések (öszöntörekvések) elszabadulnak, és visszatérnek a szimbolikus képességek, de ezúttal magának a késztetésnek (öszöntörekvésnek) az irányítása végett. Éppen ez tágítja a jelölhető határait: a referens/jelölhető közötti áthelyezés új aspektusa, a test új aspektusa talált jelölésre.

Egy matematikai elmélettel lehetene összefoglalni a szemiotikai és a szimbolikus sajátos interakciójának szabályait: ez Thom katasztrófaelmélete. Ez az elmélet, ismeretelméleti síkra vetítve, fel-

teszi, hogy minden struktúra két egymással kommunikáló tér interakciójának az eredménye, ezekre a terekre azonban nem ugyanazok a törvények vonatkoznak. Így a kontroll elnevezésű külső tér, amely a belső térhez kapcsolódik, oly módon működhet a belső tér *ellenében*, hogy a kontroll bizonyos ponton meginduló folytonos változása kettéválasztja a referencia belső terét. Pontosán ezt a kettéválást, ami lehet diszkontinuitás vagy összeütközés, nevezzük katasztrófának.

Szemiotikai és szimbolikus koordinátáinkon belül a szimbolikus koherenciája, vagyis a jel, az állítás és a beszélő szubjektum egysége, „a kontroll szemiotikai terének” (fogalmazzunk így: a szemiotikai elégséges elfojtásának) a függvénye. Bizonyos szociopszichoanalitikus állapotok következtében (itt kap szerepet a pszichoanalitikus tematikus értelmezés) a szemiotikai késztetés megváltozik — az általa kifejtett nyomás folyamatosan fokozódik. Egy bizonyos küszöböt átlépve ez a kvantitatív nyomás katasztrófához vezet a referencia szimbolikus terében. Például megszűnik a morfé-mák egysége. A szemiotikai folyamatok nem szűnő nyomása alatt sűrítéssel (mint elsődleges szemiotikai folyamattal) a szabályos szó-tári szó helyett létrejön egy vegyülékszó. E folyamatnak (ami csupán a szemiotikai/szimbolikus összetett viszonyának leegyszerűsítése) legjellemzőbb példáját Lewis Carrollnál találhatjuk:

Végy két szót: „tomboló” és „tébolyult”. Határozd el, hogy mindkét szót kimondod, de ne dönts el, melyiket mondd először. Most nyisd ki a szád és beszélj! Ha gondolataid bármilyen csekély mértékben is a „tomboló” felé húznak, úgy „tomboló-tébolyult”-at fogsz mondani; ha elfordulnak, akár egy hajszállal is, a „tébolyult” felé, „tébolyult-tomboló”-t fogsz mondani; ha azonban a legritkább ajándék, a tökéletesen kiegyensúlyozott szellem jellemez, akkor „tombolyult”-at mondasz.

Erre a leírásra, minden más leíráshoz és metanyelvhez hasonlóan, az *értelem* meghatározó szerepe jellemző. Azonban az értelmet heterogén mozgatóerőnek fogja fel: olyan két lépcsős folyamat ez, amelyben az értelemhez megnevezhetetlen módon közelítünk, el nem érve azt. Az értelem ilyen fogalmának működése a nyelvészetnél túli szféráknak köszönhető: a beszélő szubjektum tapasztalásá-

nak, és különösen olyan marginális tapasztalásoknak, mint a pszichózis és a művészet.

Úgy tűnik számomra, hogy így lehetővé válik a praxis új fogalmának kialakítása, a hegeli-marxi dialektika ezen a szinten való megújítása. Ez a fogalom szembenáll a hegeli abszolút eszme homogenitásával, mert ez az eszme még önmaga tagadása közben sem saját identitásában tagadja magát. Belül marad a logikus tudás határain. Fogalmam szintén szembenáll egyfajta marxista humanizmussal, ami Hegel idealista dialektikus teljességigényét visszhangozza, vagy igyekszik azt a jótékony proletáriátus elképzelésére értelmezni, a tagadást pusztán gazdasági külsőségekre korlátozva.

A mostanában megújuló szemiológia az értelmet jelölő folyamatnak és heterogén mozgatóerőnek tekinti, valamint megkérdőjelezi a szubjektum logikai meghatározottságát, hogy megnyissa azt a test és a társadalom felé.⁹ Úgy tűnik, hogy ez hozzájárul a szubjektum jelenkori történelmen belüli korszerűbb fogalmának kialakításához: ez a valóban „próbára tett” szubjektum bizonyos marginális tapasztalásokban manifesztálódva (modern művészet, pszichózis, kábítószer). Ugyanakkor megmutatkozik a huszadik században kialakuló politikai szituációkban is kezdve a fasizmussal más efféle manifesztációk mellett. Ez a racionalitás válságának szubjektuma, állandó küzdelemben készítetéseivel, melyek közt Freud szerint a halálra való készítés a leghatékonyabb.

Hozzátenném, hogy Céline szövegeinek a fenti módszerrel való tanulmányozása véleményem szerint megmutatja, hogy a beszélő szubjektum, azaz a szerző és a befogadó, a racionalitás legkritikusabb pontjainak dinamikus szerveződésére tesz kísérletet. Ez a dinamikus szerveződés biztosítja a társadalmi kommunikációt és a szubjektum számára elérhető élvezetet, (mi úgy mondjuk: *jouissance*), ahogyan azt a katasztrófaelméletek megfogalmazzák. A dinamikus szerveződés két szinten működik: először, a fikció szintjén mint megszakított narratív struktúra vagy a halál és az erőszak apokaliptikus hagyományokból merített tematikája, valamint a karneváli hagyományból származó tematikák: a nevetés, a maszk, az értelmetlenség és a zene.

Az előbbinél nagyobb jelentőséggel bír e dinamikus szerveződés második szintje, a világosan definiálható nyelvi szint, aminek forrása a szleng használata a lexikonba bevezetendő nonszensz szándékával, valamint a gyakori szintaktikai kihagyás, ami az álta-

lam szimbolikusnak nevezett funkción túl megjelenő ősi szemiotikai, ritmikai és intonációs meghatározottsághoz vezet.

A racionalitás legkritikusabb pontjai, amelyek ilyen módon dinamikusan megszerveződnek, más archaikus és elnyomó struktúrák formáját öltik, amikor és amennyiben igyekeztük, hogy szemiotikai-szimbolikusvá váljanak, kudarcot vall. Ezekben az archaikus és elnyomó struktúrákban helyet kap a rend, a család, a normalitás vagy a klasszikus normatív pszichológiai jellegű diszkurzus, melyek mindegyike a fasiszta ideológia egy-egy jellemzője. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a határok megtapasztalásának szövegei — vagyis a modern művészet — jelentik a fasiszta jelenségnek legközvetlenebb és leginkább kockázatos megközelítését. Zárójelben megjegyezhetjük, hogy az avantgard művészekkel kapcsolatban milyen gyakran figyelhetünk meg fasiszta hatásokat. Ugyanakkor ezek a szövegek alkotják a fasiszta jelenség legradikálisabb ellenzékét, vagyis a beszélő lény legmélyébe ágyazott védekezést.

A gondolatot azzal a megjegyzéssel zárom, hogy, távolról sem csupán szemiológiai feladatnak tekintve, a jelentés és a szubjektum gyakorlatként és folyamatként való újraértelmezése hatást gyakorol a teljes társadalmi-történelmi horizontra.

*Párizs
Szeged*

*Julia Kristeva
Fordította: Bocsor Péter*